

de Terebinth

vereniging tot herstel van zorg rond dood en rustplaats



Nieuwsbrief
jaargang 5

DECEMBER 1991
nummer 4

December. Nog even en het geboortjaar van Vereniging de Terebinth is voorbij. De volgende jaren zijn om te groeien en volwassen te worden. Vandaar ook nevenstaande oproep van de voorzitter. Misschien zijn we over enkele jaren het huis van de secretaris wel ontgroeid en aan een eigen kantoor toe...

Er zijn twee nieuwe geschriften van de Terebinth. De eerste, de ledenlijst, maakt een betere communicatie tussen leden onderling mogelijk en is al met deze nieuwsbrief meegezonden. De tweede is de nieuwe informatiefolder van de Terebinth, die een betere communicatie met de 'buitenwereld' mogelijk maakt. De folder komt in het nieuwe jaar uit en kan vanaf januari bij het secretariaat worden aangevraagd.

Inmiddels is de tweede algemene ledenvergadering achter de rug. Een goede vergadering, waar zinvolle discussies werden gevoerd en veel informatie werd uitgewisseld. De notulen van deze vergadering en de uitnodiging voor de derde ledenvergadering worden meegestuurd met de volgende nieuwsbrief.

In die notulen staat ondermeer dat de Terebinth haar eerste erelid heeft kunnen noteren. De vergadering was het er geheel mee eens dat Dhr. Hattinga Verschure, oud-voorzitter en mede-oprichter van Stichting en Vereniging de Terebinth, deze eer te beurt viel. Zonder hem zou de Terebinth niet zijn wat het nu is. De vereniging heeft sinds de tweede ledenvergadering ook een nieuwe voorzitter. Hennie Siebelt is zijn naam, organisatiedeskundige uit Zwolle en secretaris van de Stichting R.K. Kerkhof Zwolle. Een aanwinst voor de Terebinth!

Ditmaal geen voorbeschouwing op een excursie van de Terebinth vanwege de winterstop. De eerstvolgende excursie vindt plaats op 14 maart en, om de schade in te halen, de daaropvolgende al op 4 april. Wel in de Terebinth Nieuwsbrief: verslagen van evenementen in binnen- en buitenland, begraafplaatsperikelen en twee boekbesprekingen.

De redactie is zeer verheugd meerdere bijdragen van Terebinthleden te hebben ontvangen. Artikelen, informatie, zwart-wit foto's etc. blijven welkom. Bij vragen, twijfel ("is 't wel wat") of drempelvrees kan altijd telefonisch contact worden opgenomen.

De redactie wenst Vereniging de Terebinth en haar leden een prettig en actief 1992 toe!

De redactie
Martin Bosker

COLOFON

De Terebinth Nieuwsbrief is een informatieblad ten behoeve van de leden van Vereniging de Terebinth.

Redactie: Martin Bosker.

Redactie- en secretariaatsadres:
1e Daalsedijk 240, 3513 TK Utrecht.
Telefoon: 030 - 334493.

Inleveren kopij:
vóór 15 februari 1992.

Foto voorzide:
Gouden dodenmasker
van Toetanchamon

Agenda

28 -29 december

Vertelfestival met W. Vlaanderen
theater De Balie, Amsterdam

januari:

Opening uitvaartmuseum in Kassel
Duitsland

14 maart

excursie naar begraafplaats
Zorgvliet te Amsterdam

25-27 maart

11^e EXPOSitie voor het uitvaartwezen
(NUVU-beurs)

4 april

derde algemene ledenvergadering
&
excursie naar oude
Algemene Begraafplaats te Zeist

INHOUD

Van de voorzitter	3
Zeister begraafplaats door nieuwbouw bedreigd	4
De geschiedenis van een Zwols rooms-katholiek kerkhof	5
Uit binnen- en buitenland	6
De koning - Het graf - De schatten	8

Werf een lid!

Vereniging de Terebinth is voorzien van een klein en gemotiveerd bestuur. Op de algemene ledenvergadering in Almere, 12 oktober jl., koos de vereniging haar voorzitter. Sinds dat moment mag ik leiding geven aan onze organisatie.

Vanaf de zomer van dit jaar wordt aan de opbouw van de vereniging gewerkt. Belangrijke onderwerpen daarbij zijn het ledenaantal, de Terebinth Nieuwsbrief, de onderlinge contacten, de vorming van een Raad van Advies en de plaatselijke activiteiten voor herstel van zorg rond rustplaatsen. In Almere heb ik uiteengezet dat het bestuur er voor de vereniging is en niet andersom. Behalve de noodzakelijke werkzaamheden op huishoudelijk gebied, zoals die in elke vereniging voorkomen, ziet het bestuur als haar hoofdtaak het geven van informatie en het organiseren van bijeenkomsten.

Op dit moment wordt gewerkt aan een betere kwaliteit van de excursies; niet elke gastheer weet de rondleiding goed te organiseren en aantrekkelijk te presenteren. Wim Vlaanderen werkt hieraan. Een nieuwe activiteit is de coördinatie van lezingen, voordrachten, diaprojecties, film enz., die op verschillende plaatsen in het land gehouden kunnen worden. Meindert Stokroos

werkt daaraan. Een derde punt is de afronding van de handleiding voor het inventariseren van begraafplaatsen (een taak van Wessel Meijer). Er wordt gewerkt aan een leidraad over steun verlenen bij verzoeken om hulp bij behoud van begraafplaatsen (huiswerk voor de voorzitter).

Tussendoor is het ledenbestand bijgewerkt, de stand is tweehonderd leden. Er is een interne procedure gemaakt voor in- en uitschrijving. - Daaraan is gekoppeld de registratie en bekendmaking van het interessegebied van de leden. Vanuit dat interessegebied is het mogelijk dat leden meedoen aan de activiteiten van de vereniging: excursies, lezingen, steun geven aan het behoud van begraafplaatsen, een artikel in de nieuwsbrief schrijven, het meedraaien in de bezetting van een stand op een beurs of informatiemarkt enz. Dat meedoen wordt mogelijk als een lid gericht om hulp wordt gevraagd, maar ook door zelf initiatief te nemen. Hierbij is een menging te verwachten van landelijke activiteiten op een interessegebied en activiteiten in de eigen omgeving.

Van het bestuur mag u verwachten dat ze deze zaken stimuleert, maar de bestuursleden hebben eenvoudigweg niet de tijd om alles zelf te doen. Dat is hun taak ook niet. Als

voorbeeld zij genoemd dat onze Duitse zustervereniging over een betaalde staf beschikt van vijftien mensen. We zijn een vereniging en dat betekent dat de leden het centrum vormen. Door onderling contact en ook door in te gaan op de mogelijkheden die de nieuwsbrief biedt. Het zou mooi zijn als de Terebinth Nieuwsbrief groeit in frequentie, inhoud en presentatie. Martin Bosker, onze redacteur en organisator, kan hulp daarbij goed gebruiken. Tenslotte wil ik u de boodschap van onze penningmeester, Kees Huismans, op het hart drukken. We kunnen veel willen doen, er is ook veel te doen, maar het moet wél mogelijk gemaakt worden. Ons draagvlak is nog klein. Meer leden betekent meer invloed, rijkere contacten, meer kennis en kwaliteit en meer geld voor onze organisatie.

Ik wil u daarom vragen om het komend jaar een nieuw lid aan te brengen. U kunt daarvoor onderstaande aanmeldingsbon gebruiken. Overigens komt de nieuwe informatiefolder van de Terebinth in januari uit.

Het zou mooi zijn als het ledenaantal van Vereniging de Terebinth over een jaar verdubbeld is!

Hennie Siebelt,
voorzitter

Ik wil graag meer informatie over/lid worden van* Vereniging de Terebinth.

Naam:

Straat:

Postcode/woonplaats:

Opsturen naar:

Vereniging de Terebinth
1e Daalsedijk 240
3513 TK Utrecht

* Doorhalen wat niet van toepassing is.

Nieuwbouw bedreigt Zeister begraafplaats

Via mevrouw Metz, lid van de Terebinth, bereikte het bestuur het bericht over eventuele ruiming van de Algemene Begraafplaats aan de Bergweg in Zeist. Een afvaardiging van de Terebinth bracht met mevrouw Metz een bezoek aan deze oude begraafplaats. Hoewel de plannen van de gemeente Zeist nog vaag zijn, zal de Terebinth het gemeentebestuur vragen de begraafplaats te behouden en voorstellen doen voor inventarisatie en het meer toegankelijk maken van de begraafplaats voor publiek. Het is de bedoeling dat de Terebinth daar in het voorjaar een excursie zal houden. Hieronder een artikel over de Zeister begraafplaats dat verscheen in De Nieuwe Zeister Courant. Overigens is de ruimingstermijn voor gesloten begraafplaatsen verlengd tot vijftig jaar.

Wie het ijzeren hek van de oude Algemene Begraafplaats van Zeist aan de Bergweg binnenwandelt, loopt een volstrekt andere wereld binnen. Een groene long, een oase, middenin het drukke centrum van Zeist. Het effect is ongeveer hetzelfde als het Begijnhof terzijde van de Kalverstraat in Amsterdam: een onwezenlijk rustig stukje grond, waaraan de voortrazende tijd volkomen voorbij lijkt te zijn gegaan.

Zonder bijzondere maatregelen zal deze oude begraafplaats over vier jaar door de gemeente kunnen worden weggesaneerd om plaats te maken voor nieuwbouw of voor parkeerruimte waaraan de winkelbedrijven die het begraafplaatsje omklemmen zo dringend behoefte hebben.

De Algemene Begraafplaats aan de Bergweg werd, op last van de minister van Binnenlandse Zaken, in 1829 gesticht. Zeist kende tot op dat moment enkel twee bijzondere begraafplaatsen: de rooms-katholieke aan de Utrechtseweg (inmiddels ook gesloten) en de begraafplaats van de Evangelische Broedergemeente aan de Zinzendorflaan (nog in gebruik).

De toenmalige burgemeester, Van Bern, verkocht de grond aan de gemeente om er een begraafplaats te stichten. Als dank daarvoor kreeg Van Bern bij zijn afscheid uit het burgemeestersambt van de gemeente Zeist een dubbele grafkelder op

de begraafplaats cadeau. Hij ligt er met zijn tweede echtgenote begraven.

Ook de graven van de Zeister burgemeesters Costerman en Patijn zijn op de begraafplaats te vinden temidden van veel monumentale graven van oude, vooraanstaande Zeister families. Zo zijn er familiegraven van de geslachten Blankenhagen, van Loon, Van Byland, Paauw van Wieldrecht en De Pesters te vinden. Maar ook de Zeister families van meer eenvoudige komaf zijn op de begraafplaats terug te vinden, ook familienamen die nog steeds in Zeist voortleven zoals Van Amerongen, Van de Elskamp en Van de Haar. De tekst op het poortje van de begraafplaats geeft trouwens al aan dat zowel de eenvoudigen als de voornamen er begraven liggen: "De kleine en de groote is daar en de knecht vrij van zijnen heer", een tekst uit het bijbelboek Job.

"Momenteel staat die tekst er niet op, dat komt omdat het poortje pas geschilderd is en men nu even moet wachten om die tekst er weer goed op te krijgen", vertelt mevrouw Van Asselt die recht tegenover de begraafplaats woont, en deze samen met haar man voor de gemeente beheert. "Het is verbazingwekkend hoeveel mensen ons vragen waarom die tekst verdwenen is. Maar we kunnen de mensen geruststellen hoor, die tekst komt binnenkort gewoon weer terug. Er komen

trouwens nog veel mensen op het kerkhof wandelen, dat valt ons echt op, ook vrij veel jonge mensen." Het echtpaar Van Asselt beschikt nog over de oude boeken waarin precies staat aangegeven van wie de graven nog aanwezig zijn op het kerkhof. "Laatst belde hier nog een man van tachtig jaar aan, op zoek naar het graf van zijn moeder, dat hij nog eenmaal wilde zien. Dat zijn toch ontroerende dingen." Heel bijzonder zijn ook de drie stenen collectebakjes aan de binnenkant van het toegangspoortje: één voor de hervormde armen, één voor de gereformeerde armen en één voor de 'algemene' armen. Het kerkhofje werd voor het laatst gebruikt in 1965: toen sloot de gemeente het voor begrafenissen; men moest toen begraven op de Nieuwe Algemene Begraafplaats aan de Woudenbergseweg, die overigens al sinds 1917 bestaat. Bij de sluiting van de oude begraafplaats in 1965 hebben voornamelijk Zeister families als Van de Poll en Van Reenen hun grafkelders over laten brengen naar de Woudenbergseweg. Maar velen hebben dat dus niet gedaan. De oude begraafplaats vertelt een stukje historie van Zeist. Bovendien is het een uniek groen parkje in een steeds drukker wordend centrum van Zeist. Officieel mag de gemeente het in 1995, dertig jaar na de laatste begrafenis, opdoeken en er mee doen wat ze wil: nieuwbouw of parkeerplaats bijvoorbeeld. De gemeente werkt momenteel aan een nieuw bestemmingsplan voor het gebied waarin het kerkhofje valt. Wat de Van de Poll-Stichting betreft – het genootschap dat zich met de geschiedenis van Zeist bezighoudt – komt het begraafplaatsje onder de gemeentelijke monumentenverordening te vallen en blijft het behouden. Als stukje historie en als groene long in het hart van Zeist.

Bert van Nieuwenhuizen

Verdwijnende muren: de moeizame levensloop van een kerkhof

Een schrijverscollectief, onder redactie van Paola Pisu en Peter de Weert, heeft zich gebogen over de geschiedenis van een oud kerkhof in Zwolle dat dit jaar op de kop af honderdvijftig jaar bestaat. De Zwolse katholieke begraafplaats aan de Bisschop Willebrandlaan is een rechtstreeks gevolg van het Koninklijk Besluit van 1827 dat voor goed een eind maakte aan het begraven in kerkgebouwen. Reeds in dat jaar werden onderhandelingen gevoerd om de benodigde gronden te verwerven. Het bleek niet zo eenvoudig de zaak financieel rond te krijgen. Dankzij een genereuze gift van de in Zwolle woonachtige baron Van Lamsweerde konden drie akkers worden verworven.

Er was grote belangstelling voor het kopen van een eigen graf. Binnen een week na de inwijding van de begraafplaats in 1841 waren er al 44 verkocht. Uiteraard kwam er een kapel die evenals de begraafplaats zelf aan de Heilige Maagd Maria en de aartsengel Michael was gewijd. De inwijding van de kapel vond plaats in 1842. Wie de architect is geweest werden we niet gewaar.



Beeldmerk van de stichting: gestyleerde letters rkk van rooms-katholiek kerkhof, daar achter twee bogen die een nabootsing zijn van de neogotiek van de kapel.

Plotseling vermelden de notulen van het bestuur dat – en nu zijn we in 1882 – de bouw van de nieuwe kapel binnen drie weken voltooid zal zijn. Deze kapel is nog steeds te bewonderen, temidden van de 1e klasse. Zij die het konden betalen reserveerden een plekje dicht bij deze kapel.

De notulen van het kerkhofbestuur zijn de moeite van het lezen waard. De verslaglegging is niet altijd even duidelijk maar dat is inherent aan veel notulen. Uiteraard waren er toen ook “wanordelijkheden” op de begraafplaats waar het bestuur wel wat aan wilde doen. Om van een permanent toezicht verzekerd te zijn werd aan de rand van de begraaf-

plaats een huis voor de doodgraver gebouwd. Het bleek echter een onbewoonbaar huis waar de gezondheid van de mens flink op de proef werd gesteld. Het was er klam, de indeling uiterst ongelukkig. Het bestuur had geen oog voor deze ongemakken maar maakte zich eerder druk om de aankoop van een nieuwe schep. Gelukkig was er een bestuurslid dat op eigen initiatief iets deed aan het taai ongerief van de doodgraver, door bijvoorbeeld een nieuw behangetje aan te bieden. Typerend voor de wijze waarop het bestuur toentertijd onderhoudszaken behandelde. In 1988 werd het huisje eindelijk afgebroken.

Het bestuur liet in de praktijk de zaken op de begraafplaats volledig over aan de opzichter die een karig loon verdiende. De opzichter had de beschikking over twee doodgravers. Twee, omdat er twee parochies waren. Het beheren en begraven werd niet als een volledige dagtaak gezien en een vast jaarsalaris kon er ook niet af. En dan te bedenken dat de man de hele administratie moest bijhouden. Afgezien van de geringe beloning was het werk van de doodgraver toch al geen pretje. De winters van 1941 en '64/'65 staan in het geheugen van menig doodgraver gegrift. Overwerken om in de soms tot tachtig centimeter bevroren grond grafkuilen te delven. En dan de loden kisten die geruimd moesten worden. De lijken daarin kregen geen kans om langs natuurlijke weg te verteren.

Uit de archivalia blijkt niet dat beide

parochies veel echte belangstelling hadden voor het kerkhof; het leek wel of het van niemand was. Begraven is aan mode onderhevig en gesprekken met “degenen die het allemaal hebben meegemaakt” leveren heel wat interessante gegevens op. De crematie is gekomen, de rituelen hebben zich gewijzigd: voor twaalf uur werden katholieken begraven, na twaalfen protestanten en heidenen. Lijkkoetsen en veel misdienaars, het is allemaal verdwenen tenzij je een eigen lijkkoets aanschaf zoals Daan Modderman. De symboliek op de begraafplaats is telkens weer een bron van veel bespiegelingen. Uiteraard is daar veel over geschreven, maar niets is aardiger om als lezer door Wim Vlaanderen bij de hand te worden genomen.

Boeken over begraafplaatsen verschijnen er niet veel. Zoals bekend beperkt de funeraire belangstelling zich tot beperkte kringen. Lof voor de stichting die in 1989 voor f 1,- eigenaar werd van de begraafplaats en met zoveel voortvarendheid de geschiedenis van deze dodenakker in een zeer lezenswaardig boekwerkje heeft laten behandelen. Maar toch. Ik heb in het boek node gezocht naar dat mooie gietijzeren neogotische hek dat destijds door de Deventer IJzergieterij van Nering Bögel werd geleverd. Nederland kent geen tweede en er zijn mensen die er speciaal voor naar Zwolle reizen.

M.L. Stokroos

**Paola Pisu en Peter de Weert (red.):
Verdwijnende muren, de geschiedenis van een Zwols rooms-katholiek kerkhof.**

64 blz. f 19,50

Uitgeverij Waanders b.v., Zwolle
ISBN 906630 3379

Verkrijgbaar in de boekhandel of via telefoonnummer 038 – 533853 van Stichting Rooms-katholiek Kerkhof Zwolle.

Muiderberg

Op 3 november en 1 december werd voor een select gezelschap van steeds hooguit twintig personen een rondleiding georganiseerd op de Joodse Begraafplaats te Muiderberg. De rondleidingen werden gegeven door de heer Rien Roos die ook een informatief boekje over de begraafplaats schreef. Hij vertelde ondermeer het volgende.

De begraafplaats werd gesticht in 1642 en was zeventien hectare groot. Ze was voornamelijk bestemd voor de joden van de Nederlands-Israëlitische Hoofdsynagoge in Amsterdam. De overledenen werden met een trekschuit vanuit Amsterdam naar Muiderberg vervoerd. Een tocht die zo'n drie uur duurde. In 1672 werd een deel van de aanwezige grafzerken door Franse bezetters van Lodewijk XIV weggehaald. Men gebruikte die voor oorlogsdoeleinden. Deze plekken worden gemarkeerd door enkele eenvoudige stenen met de tekst "akker vol graven".

Tijdens de Franse bezetting mochten er geen Amsterdamse joden begraven worden op de begraafplaats in Muiderberg. Ook tijdens de Tweede Wereldoorlog was een dergelijk verbod van kracht. De begraafplaats is nog steeds in gebruik. Per week vinden er tegenwoordig ongeveer twee begrafenissen plaats. Dit in contrast met voor de Tweede Wereldoorlog, toen er wel zeven doden per dag werden begraven.

Op vele begraafplaatsen komt men natuurlijk graven en monumenten tegen die doen herinneren aan de jaren '40 - '45. Op de Joodse begraafplaats is de herinnering wel heel erg schrijnend. Op veel graven zijn herdenkingsstenen toegevoegd voor familieleden die omkwamen in een concentratiekamp. Er is een klein monument voor de 28 jongens die tijdens een godsdienstoefening in de synagoge door de Grüne Polizei van hun ouders werden weggerukt en later vermoord.

In de joodse traditie wordt de begraafplaats het 'Beth Chaim' (huis der levenden) genoemd. De doden worden alleen naast elkaar begaven, niet op elkaar, zodat de ziel vrijelijk kan opstijgen. De graven worden niet geruimd: de doden hebben de eeuwige rust. De graven worden doorgaans regelmatig bezocht door de nabestaanden. Bij het betreden en verlaten van de begraafplaats zegt men gebeden en bij het verlaten wast men zijn handen; door het contact met de dood is men immers onrein geworden. Naast de uitgang is

dan ook een wasbakje met handdoek aanwezig.

Mensen met de naam 'Cohen' of afgeleiden daarvan, de zogenaamde Kohaniem, behoren tot de groep der priesters. Aangezien deze altijd rein moeten zijn, mogen zij niet de eigenlijke begraafplaats betreden, maar blijven op de paden erbuiten. Graven van de Cohens vindt men veelal vlak bij de afrastering, waar de nabestaanden het graf dan toch kunnen bezoeken. Hoewel de begraafplaats slechts koopgraven heeft, zijn de grafmonumenten toch betrekkelijk eenvoudig: voor God is een ieder immers gelijk. Over het algemeen zijn er staande zerken, die overigens wel fraai versierd kunnen zijn. Veel voorkomende symboliek is onder andere de davidster en de lamp. Daarnaast zijn er symbolen die te maken hebben met het beroep dat de overledene tijdens zijn leven uitoefende: de sjofar (de rams-



Graf van een besnijder

hoorn) op het graf van de sjofarblazer, de instrumenten voor de besnijdenis (mesje, schoteltje, tangetje en kistje) op het graf van de besnijder, en een boek op de graven van rabbijnen en voorzangers. Een waterkan met bekken wil zeggen dat er een tempeldienaar, een Leviet (afstammeling van Levi) begraven is. Deze diende de priester bij de rituele handwassing. Twee zegenende handen als versiering zijn het symbool van de priesters. Op de oude graven wordt slechts de joodse tijdsaanduiding gegeven. Door van dit getal 3760 af te trekken, krijgt men het jaartal uit de christelijke jaartelling.

Uw verslaggever was op de kille, mistige zondag van 1 december op de begraaf-

plaats. Het vele interessante dat gedurende twee uren gezien en gehoord werd, vergoedde ruimschoots de kleine ongemakken als ijskoude voeten en verkleumde handen.

Danny Jansen

Havelte

In Havelte is onrust ontstaan omdat men hier een dienstencentrum tegen de hervormde kerk wil aanbouwen. Het monumentale kerkje zal hierdoor een stuk minder aantrekkelijk worden, maar ook zullen enkele graven en duivelsroosters in gevaar komen. Een duivelsrooster is een wildrooster dat de dieren weert van het kerkhof en de duivel met zijn bokkelpoten weerhoudt van het stelen van de ziel van een overledene.

De kerkvoogdij acht een dienstencentrum in de directe omgeving van de kerk noodzakelijk voor het behoud van het kerkje, voornamelijk om financiële redenen. Monumentenzorg heeft overigens haar goedkeuring aan het plan gehecht.

Eind november heeft een afvaardiging van de Terebinth samen met mevrouw Loeff uit Meppel, een afgevaardigde van Stichting Drentse Bedevaarthuizen, een jurist en dhr. Kok van het uitvaartmuseum i.o. de situatie ter plaatse bekeken en een gesprek gevoerd met de gemeente. De groep moest concluderen dat het huidige plan de minst slechte van de mogelijkheden is. De duivelsroosters zullen evenwel gespaard worden en de graven overgeplaatst naar de andere zijde van de kerk.

Bergen op Zoom

Voor de werkgroep sterven en rouwen van Bergen op Zoom en Roosendaal heeft Wim Vlaanderen namens de Terebinth een lezing gehouden over de functie van de begraafplaats en het crematorium in het rouwproces. Daarbij werd ondermeer gesproken over de mogelijkheden om meer zelf te doen rondom de uitvaart en het voorkomen van koppelverkoop en andere kwalijke praktijken. Na afloop waren er groepsdiscussies en een forumdiscussie met naast Wim Vlaanderen een pastor, een begrafenisondernemer, een gemeentebestuurder en beheerders van een begraafplaats en een crematorium.

Bilbao

Dat de diepere betekenis van een symbool niet altijd even gemakkelijk uit de vorm ervan is af te leiden, zal weinigen vreemd zijn. Afgelopen maand gebeurde mij ongeveer het omgekeerde: de vorm drong mij een betekenis op die er achteraf helemaal niet was.

Het gebeurde in Baskenland tijdens een bezoek aan een begraafplaats bij Bilbao. Tussen de opvallend grote grafkelders verdrongen zich vele platte stèles met een typische ronde bovenkant en een teken erop dat veel gelijkenis vertoonde met het Nazi-hakenkruis. De eerste gedachte die bij me opkwam was die van Baskische fascistoïde sympathieën. Deze gedachte moest toch snel het veld ruimen; per slot van rekening had ik de dag daarvoor nog ervaren wat het stadje Guernica was aangedaan door een dergelijk systeem.

Thuisgekomen vond ik in de plaatselijke bibliotheek de volgende omschrijving: "Als siermotief komt de typisch Baskische kommafiguur voor. Vier van deze komma's met de spitse uiteinden samengevoegd, krijgen een swastika-vorm, waarmee zij overigens qua symboliek niets gemeen hebben. Veel produkten van de Baskische volkskunst worden beheerst door de gedachte aan de dood."

Wessel Meijer



Dortmund

In september van dit jaar bezochten Hennie Siebelt en Wim Vlaanderen de jaarbijeenkomst van onze zustervereniging, de Arbeitsgemeinschaft Friedhof und Denkmal. Deze organisatie bestaat al sinds 1921 en heeft zo'n vijfduizend leden. Er zijn vijftien mensen in dienst, van wie acht een volle dagtaak hebben en zeven in deeltijd werken. Deze 'werkgemeenschap' is een platform waarin begrafenisondernemers, steenhouwers, beeldend kunstenaars, landschapsarchitecten, hoveniers, kerkelijke instanties, plantsoenediensten en afgevaardigden van de ministeries van cultuur der deelstaten zitting hebben. Ze geeft tweemaandelijks een verenigingsblad uit, terwijl er naast de jaarbijeenkomst ook meerdere regionale bijeenkomsten en excursies worden georganiseerd. Een verslag.

De eerste dag van de jaarbijeenkomst van de Arbeitsgemeinschaft Friedhof und Denkmal, die ditmaal in Dortmund werd gehouden, bestond voornamelijk uit vergaderen. Na de jaarvergadering was er een gezamenlijk treffen in het Rathaus, waar de scheidend voorzitter dr. H. Boehlke ons hartelijk welkom heette. We maakten daar ook kennis met de nieuwe voorzitter dr. R. Sörries. De banden tussen de Arbeitsgemeinschaft en de Terebinth werden aangehaald. We gaan onderling meer informatie uitwisselen en zullen elkaar beter op de hoogte houden van wederzijdse activiteiten.

De volgende dag gingen we naar de Bundesgartenschau in Dortmund, waar de tentoonstelling Grab und Grabmal onze bijzondere aandacht trok. Een gedeelte van deze Duitse Floriade was namelijk ingericht als begraafplaats, verzorgd door steenhouwers, beeldend kunstenaars en tuinlieden. Daar stonden fraaie monumenten, mooi ambachtswerk uitgevoerd in verschillende soorten materiaal; de meeste in de stèlevorm, maar voor urnengraven ook kleine zerken. Aan de grafbeplanting was eveneens veel aandacht besteed, zodat de combinatie van monumenten met kleur en vorm van de beplanting een fraai geheel vormde. Het werd gecompleteerd met een videofilm over grafverzorging.

We knoopten een gesprek aan met een steenhouwer die bezig was met het vervaardigen van een grafsteen. Het was fantastisch om te zien met wat voor liefde en filosofie deze man zijn vak uitoefende. 's Middags werden we ontvangen door de magistraat van Dortmund in het fraaie nieuwe stadhuis. Tijdens de hapjes en drankjes raakten we ondermeer in gesprek met de Friedhofsverwalter van Kassel. We wisselden wat ervaringen uit en moesten (weer) constateren dat het begraafplaatsgebeuren bij onze oosterburen op velerlei gebied een diepere gevoelswaarde heeft dan in Nederland.

De laatste dag bezochten we de Hauptfriedhof van Dortmund, een fantastisch groot park gelegen op een heuvel met een wijds uitzicht over Dortmund. Lange lanen met grote bomen, grote begraafvakken met fraaie grafmonumenten afgewisseld met prachtige heesters en coniferen. Opvallend waren de vele urnentuinen met ook hier weer kleinere maar prachtige grafmonumenten. In Duitsland mag de as namelijk niet verstrooid worden. Men kan kiezen voor een urnengraf, een columbarium of anonieme bijzetting in een open veld rond een kunstwerk. We hebben nog uren rondgelopen over de begraafplaats. Na het afscheid van onze Duitse vrienden keerden we huiswaarts.

W. Vlaanderen

Zwolle

De Stichting R. K. Kerkhof Zwolle wil haar begraafplaats graag uitbreiden. Dat is ook nodig want na honderdvijftig jaar is het kerkhof bijna vol. De uitbreiding zou moeten komen op een braakliggend stuk land, ingeklemd tussen het rooms-katholieke kerkhof en een andere begraafplaats. De gemeente wil echter slechts de helft van het stuk land verkopen en de andere helft gebruiken voor woningbouw. Het kerkhof heeft recht op een relatief evengroot oppervlak aan grafruimte als de gemeente; daaraan is nog niet voldaan. De besprekingen, waarin ook de Terebinth een rol speelt, zijn nog aan de gang.

En verder

In **Doesburg** zal de heer Rensen namens de Terebinth een lezing houden voor de oudheidkundige kring aldaar.

In **Amsterdam** is in theater De Balie een vertelfestival met het thema afval, waar Wim Vlaanderen zal spreken over het menselijk lichaam.

In **Voorst** bestaan plannen voor het inventariseren van een begraafplaats. Men heeft contact met Danny Jansen van de Terebinth.

In **Rijswijk** zal Wim Vlaanderen een voordracht houden voor de leerlingen van de Middelbare Tuinbouwschool over het beheren van een begraafplaats. Binnenkort komt er een opleiding tot het verkrijgen van het certificaat Begraafplaatstuinman. Eindelijk aandacht voor deze tak van de tuinbouw.

Een jongen als elke andere, weggezonden naar het hiernamaals

"Eerst kon ik niets zien, doordat de kaars flikkerde in de hete lucht die uit het vertrek ontsnapte, maar toen mijn ogen gewend raakten aan het licht, doemden details van de kamer langzaam uit de nevel op, vreemde dieren, beelden en goud – overal de glinstering van goud." Zo bracht de Engelse archeoloog Howard Carter later zijn eerste aanblik onder woorden van het nog vrijwel ongeschonden graf van de Egyptische jongensfarao Toetanchamon, die in 1323 voor Christus op nog geen twintigjarige leeftijd waarschijnlijk werd vermoord. Jaren had Carter – met financiële steun van de al even fanatieke Britse Lord Carnarvon – het Dal der Koningen bij Thebe tot in alle uithoeken uitgekamd op zoek naar Toetanchamons graf. Halverwege 1922 wilde Carnarvon er een punt achter zetten, maar Carter wist hem ertoe te bewegen er nog één opgravingsseizoen aan vast te plakken. Op 1 november ging de ogenschijnlijk laatste campagne van start. Drie dagen later stuitten de opgravers op de bovenrand van wat een trap bleek te zijn, die naar beneden leidde: het begin van de archeologische ontdekking van de eeuw.

Op 26 november daalden Carter en Carnarvon de trap af. Zij maakten een kijkgat in de verzegelde deur die de toegang tot het graf vormde. "Nadat ze het gat groter hadden gemaakt klommen Carter en Carnarvon (...) naar beneden tot in het voorvertrek, waar ze als met stomheid geslagen stonden", schrijft Nicholas Reeves in *Toetanchamon – De koning – Het graf – De schatten*. "Langzaam en voorzichtig bewogen zij zich tussen de stapels schatten; hun hoofd tolde, ze konden hun ogen niet geloven."

Het levendige relaas van de feitelijke ontdekking is een van de vele hoogtepunten in Reeves' magistrale standaardwerk over het graf van Toetanchamon en de kunstschaten die daaruit te voorschijn kwamen. Over Toetanchamon is al een hele bibliotheek vol geschreven, maar als er op één boek de kwalificatie 'een boek dat vele andere overbodig maakt' van toepassing is, dan is het wel op het overvloedig geïllustreerde werk van Reeves.

Reeves, verbonden aan het Brits Museum in Londen, geeft een uitputtend over-

zicht, niet alleen van de geschiedenis van Toetanchamon en de ontdekking van zijn graf, maar ook van de archeologie van het graf en de daarin aangetroffen voorwerpen. Op basis van een nauwkeurige bestudering van de gegevens van Carter liet hij opengewerkte perspectieftekeningen van de verschillende vertrekken in het graf maken, waardoor een goed beeld ontstaat van de situatie waarin Carter zijn vondsten aantrof. "Toetanchamon was een koning die ongewenst was door zijn onderdanen, genegeerd door zijn opvolgers en meer



Het lichaam van Toetanchamon

dan dertig eeuwen vergeten", schrijft Reeves in een naschrift. Hij werd in alle haast begraven in een bescheiden privégraf. Hij kreeg op zijn reis naar de eeuwigheid een allegaartje mee van wat er aan grafmeubilair voorhanden was, plus allerlei voorwerpen die hem van pas zouden kunnen komen: sieraden, kralen, dozen, krukjes, wagens, bogen, pijlen, spelletjes, schoenen, handschoenen, ondergoed, wijnkruiken, voedsel, muziekinstrumenten, schrijfgerei. Reeves corrigeert op een enkel punt de gangbare opvattingen over het graf. Zo komt hij tot de bevinding dat de twee bekende berovingen kort na Toetanchamons begrafenis in omgekeerde volgorde plaatsvonden dan tot nu toe algemeen werd aangenomen. Bij de eerste beroving kwamen de rovers niet ver, aldus Reeves. Daarna werd de gang bij de ingang opgevuld met puin, maar dat weerhield een tweede groep rovers er niet van een nieuwe poging te wagen, waarbij zij tot diep in het graf doordrongen, totdat zij werden gegrepen. Het graf van Toetanchamon overbrugt de millenia met opmerkelijk gemak, concludeert Reeves. "Het masker van de faraó, waardoor hij op een god leek, begint weg te glijden en onthult een schepsel dat net zo zwak en menselijk is als wijzelf: een jongen als elke andere weggezonden naar het hiernamaals alsof hij naar kostschool ging, vergezeld van ruime voorraden schoon linnen, manden vol met zijn lievelingskost, de dingen waarop hij bijzonder was gesteld en een haarlok van zijn geliefde grootmoeder." Carnarvon stierf kort na de ontdekking in 1923 aan de gevolgen van een muggebeet; Carter overleed in 1939, zonder dat hij was toegekomen aan de voltooiing van zijn alles omvattende eindverslag dat *A report upon the tomb of Tut'ankh Amun* zou gaan heten. Dit werd later uitgebracht door zijn vriend Percy White. Toetanchamon van Reeves kan als de kroon op het werk worden beschouwd.

Han van Gessel
de Volkskrant 26-10-91

Nicholas Reeves: Toetanchamon – De koning – Het graf – De schatten
H.J.W. Becht; f 69,50
ISBN 90 230 0742 5